

TURK XOQONLIGI

Tursunov Shohruh Daminovich

Nizomiy nomidagi O'zMPU

Tarix fakulteti kechgi bo'lim

401-guruh talabasi

Ilmiy rahbar: PhD, dots. Yakobjanov J.J

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Turk xoqonligining tashkil topishi va ushbu davlatning rivojlanish tarixi batafsil ko'rinishi bayon qilingan. Asosan davlatchilik tarixiga to'xtalib o'tilgan hisoblanadi*

Kalit so'zlar: *Urug', hukmdor, Ipak yo'li, Chu vodiysi, Ixshid, Afshin, Qurulsoy, Chokar, qabila So'g'diyona.*

Абстрактный: *В статье подробно излагается история образования Тюркского каганата и развития этого государства. Основное внимание уделяется истории государственности.*

Ключевые слова: *Уруг, правитель, Шелковый путь, долина Чу, Ихшид, Афшин, Курулсай, Чокар, племя Согдиана.*

Abstract: *This article describes in detail the history of the formation of the Turkic Khaganate and the development of this state. It mainly focuses on the history of statehood.*

Keywords: *Urug, ruler, Silk Road, Chu Valley, Ikhshid, Afshin, Kurulsay, Chokar, tribe Sogdiana*

VI asr o'rtalariga kelib eftallar davlati inqirozga uchray boshladi. VI asr o'rtalarida O'rta Osiyoda Turk xoqonligi hukmronligi o'rnatildi.

VI asrning ikkinchi yarmida Ashin urug'idan bo'lgan Asan va Tuu (460-545) turkiy qabilalar ittifoqiga asos soldilar. Tuuning o'g'li Bumin tele qabilasini bo'ysundirgach, 551 yilda Markaziy Osiyoda ancha kuchli bo'lgan Jujanlar (mo'g'ullar) xonligini tor-mor etdi va Turk Xoqonligi (551-744) ga asos soldi. U Ili daryosi bo'yida hukmdor deb e'lon qilingach, "Ilixon" degan unvonni oldi va o'z davlatini Xoqon unvoni bilan boshqara boshladi. Oltoydagi Utukan shahri yangi Turk xoqonligining poytaxti qilib belgilandi. Bumin o'z ukasi Istamiga birinchi sarkarda va davlatning bosh amaldori darajasini bildiruvchi

"Yabg'u" (bahodir) unvonini berdi. Aka-ukalar birgalikda davlat chegaralarini kengaytirishga kirishdilar. Bumin sharqiy yerlarni, ukasi Istami g'arbiy hududlarni birlashtira boshladi. 563-567 yillarda Turk xoqonlari Eftaliylar davlatini tor mor qilganlaridan so'ng O'rta Osiyo hududida o'z hukmronliklarini o'rnatibgina qolmay, Eron sasoniylari bilan ham tez-tez urushlar olib bordilar. E'tiborli joyi shundaki, Turk xoqonlari va amaldorlarining ko'pchiligi ilgari o'zlari yashagan xududlarda qolib, egallab olingan yerlardan keltirilgan to'lovlar, o'lponlar, sovg'a-salomlar olib turishni afzal ko'rdilar. Mahalliy zodagonlar mamlakatning

ichki iqtisodiy va siyosiy hayotini o'zlari boshqardilar. Faqat jiddiy ichki ziddiyatlar, kelishmovchiliklar kelib chiqqandagina turk xoqonlari ularning ishiga aralashar edilar. Turk Xoqonligi davrida O'rta Osiyo yerlarida yer egalik qilish munosabatlari mustahkamlanib, hoqonlar, amaldorlar va harbiy sarkardalar, mahalliy hukmron tabaqalar, yirik zamindor va din homiylari katta-katta yer-suv boyliklariga ega bo'ldilar. Hunarmandchilik va savdo-sotiqdan davlat xazinasiga katta daromad tushishi natijasida xoqonlar "Ipak yo'li"ni kengaytirishga va tinchligini ta'minlashga katta e'tibor berishgan³⁰. Bu davrda shaharlar kengaygan. Shaharlar va yirik qishloqlarda karvonsaroylar qurilgan. Biroq, Turk xoqonligida ichki vaziyat notinch edi. Bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan turli ijtimoiy va siyosiy kuchlar o'rtasidagi o'zaro ziddiyatlar hokimiyatni zimdan yemirib borgan. Xoqonlik bilan mahalliy hukmron tabaqalar o'rtasida ziddiyat kuchayishi natijasida xoqonlik zaiflashib, inqirozga yuz tutdi. Eron bilan olib borilgan doimiy urushlar Turk xoqonligi mavqeini yanada pasaytirdi. 588 yilda xoqonlik qo'shinlarining qattiq zarbaga uchrashi, uning parchalanishiga olib keldi. VI asrning 80-yillariga kelib, Turk xoqonligi Sharqiy va g'arbiy qismlarga bo'linib ketdi. G'arbiy xoqonligining markazi Yettisuv hududlari hisoblanib, xoqon yozda Isfijob (Sayram), qishda esa Siyobni qarorgoh qilardi. Har ikki xoqonlik aholisining asosiy mashg'uloti asosan chorvachilik bo'lsada, biroq bosib olingan mahalliy xalqlar evaziga G'arbiy xoqonlikning asosiy ko'pchilik qismi dehqonchilik ho'jaligi va o'troq turmush tarzi bilan bog'langan edi. Shuningdek, xoqonlik tomonidan Buyuk ipak yo'lining shimoliy tarmog'i nazoratga olingandan so'ng savdo-sotiq va hunarmandchilik ko'lamlari ham kengayib bordi. Mahalliy xalqlarning davlatchilik an'alarini turkiy boshqaruv bilan qorishtirish va boshqaruvda asosan mahalliy davlatchilik an'alarining ustunlik qilishi G'arbiy Turk xoqonligi davlatchilik munosabatlarning sharqiy xoqonlikka nisbatan yuksak taraqqiy qilgan darajaga ko'tarishi chon uskon yaratdi va boshqaruv munosabatlari murakkablashib bordi. Markaziy hokimiyatning nisbatan kuchayib borishi xoqonlik hududlarining kengayib borishi va davlatning mustahkamlanib borishiga olib keldi. Ayniqsa, xoqonlik ikkiga ajralgan VI asrning 10-yillaridan boshlab o'tgan yarim asrlik vaqt davomida, VII asrning birinchi choragiga kelib G'arbiy Turk xoqonligi nisbatan kuchayib boradi. Bu vaqtga kelib uning hududlari Oloydan Hind daryosi bo'ylariga borib taqaladi. To'ng yabg'u uning hukmronligi yillarida (618-630 yy) G'arbiy hoqimlikda davlat boshqaruviga oid ayrim islohotlar amalga oshiriladi va bunga ko'ra mahalliy hokimlarga yabg'u darajasi joriy etiladi. Bu esa mahalliy hokimlarning xoqonlikka bevosita tobe hokimliklarga yoki noibliklarga aylantirsa, Ayni vaqtda mahalliy hokimlarning mustaqillikka bo'lgan intilishlari uchun sharoitni yuzaga keltiradi va keyingi davrlardagi siyosiy tarqoqlik va markaziy hokimiyatning zaiflashuvi uchun zamin hozirlaydi. VII asr boshlarida G'arbiy Turk xoqonligi eng kuchaygan darajaga erishgan vaqtda Xitoy bilan har ikki tomonni qoniqtiruvchi diplomatik a'loqalar o'rnatildi va a'loqalar tiklandi. Shu asrning 30-yillarida xoqonlik hududlariga xitoylik Syuan Syan keladi va Issiqko'l, Chu vodiysi, Choch viloyati, Samarqand, Buxoro va Amudaryo bo'ylarini kezib bu yerda ko'rgan kechirganlari

³⁰ Abu Rayxon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Tanlangan asarlar. T., Fan, 1968.

haqida o'zining esdaliklarini yozib qoldiradi. Xoqonlikda mahalliy hokimlarning mustaqillikka intilishi va Ayni vaqtda o'zaro kurashlari boshlanishi davlatning va markaziy hokimiyatning zaiflashuviga va parchalanishiga olib keladi. Bunday holat esa Xitoy tomonidan xoqonlikka qarshi harbiy harakatlarni boshlashiga turtki beradi va 659 yilda Tan imperiyasi qo'shinlari Yettisuvga bostirib kiradi³¹. Bu kurashlarda mag'lubiyatga uchragan xoqonlik hududlarida Xitoy oliy hokimiyati hukmronligi o'rnatiladi, biroq xitoyliklarning 660-yildan boshlab Turk xoqonligi hududlarida xitoycha ma'muriy boshqaruv uslubini joriy etishga bo'lgan urinishlari naf bermaydi. VII asrning oxiriga kelib O'rta Osiyoda xoqonlikni qayta tiklash uchun harakatlar boshlandi, avvalgi xoqonlik hududlarida, xususan O'rta Osiyo hududlarida bir necha o'nlab mayda mayda hokimliklar shakllandi va kuchli siyosiy tarqoqlik yuzaga keldi. Xoqonlikni tiklash uchun barcha harakatlar naf bermadi, ayniqsa VIII asr boshlarida O'rta Osiyo hududlariga boshlangan Arab halifaligining bosqinchilik yurishlari turkiy davlatning barhum topishiga olib keldi³².

TURK XOQONLIGIDA BOSHQARUV TARTIBI

XOQON

Tudun (xoqon nazoratchisi, noibi)

Mahalliy viloyatlar hokimlari

Ixshid (Samarqand)

Xudot (Buxoro)

Ixrid (Kesh)

Afshin (Ustrushona

(O'ratepa)

Ixshid (Farg'ona)

Tuman hokimlari (dehqonlar)

Yabg'u yoki yabg'u xoqon (viloyat hokimi va harbiy sarkarda)

Qurultoy (oqsoqollar va harbiylar yig'ini)

Qabila va urug' boshliqlari, beklar

Qabila va urug' vakillari, oddiy xalq-fuqaro "budun" yoki "qora budun"

Chokarlar (dehqonlarga qarashli harbiy askarlar)

Qishloqlar va shaharlar jamolari

Yuzaga kelgan davlat boshqaruv tizimlari, hududlari, xo'jaliklari va boshqa jihatlariga ega bo'lgan davlatchilik xususiyatlarini shakllandi. VI-VII asrlarda So'g'diyona, Xorazm Farg'ona va ularga qarashli tarixiy geografik hududlarda dehqonchilik va bog'dorchilik, uzumchilik va paxta yetishtirish, chorvachiligi yetakchi o'rin olgan. Iqtisodiy hayotning muhim soxalari sanalgan hunarmandchilik va savdosi taraqqiy etgan, dehqonchilik su'niy sug'orishga asoslangan. Arablar bosqiniga qadar sug'orish tizimi yaxshi taraqqiy etgan va bu yerga kelgan arablar ham obod va ko'kalamzor bog'-rog'lar, dalalarni ko'rib, hayratda

³¹ A.Xasanov, M.Isxoqov, A.Otaxo'jayev, Q.Sodiqov. Qadimgi yozma yodgorliklar. T., Yozuvchi, 2000.

³² Sagdullayev A, va bosliqlar. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti- T., "Akademiya", 2000

qolganlar. Samarqand shahrini suv bilan ta'minlaydigan sug'orish tarmog'idan Kushoniyaning Narpay, Buxoro vohasining Shopurkom, Samarqand atrofining Raboti Hoja kabi uchta suv tarmog'i mavjud bo'lgan. Lalmikor dehqonchilik ham xo'jalikda asosiy o'rin tutgan. Ziroatchilikda an'anaviy donli ekinlar va paxta ko'p yetishtirilgan. So'g'dda ipak tolasi yetishtirilgan VI-VII asrlarda savdo-sotiq ishlari janubdan shimolga ko'chgan va bundagi vositachilik so'g'diylar qo'lga o'tgan Konchilik ishlari kengayib, hunarmandchilik turlari kengayib borgan. Mug togida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida topilgan 150 turdagi mato bu yerlarda to'kimachilik ham g'oyatda rivojlanganligidan dalolat beradi³³. VII aarda harbiy to'qnashuvlarning ko'payishi iqtisodiy hayotda katta o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Birinchidan, markazlashgan hokimiyat zaiflashdi, ikkinchidan, siyosiy vaziyatning notinchligi iqtisodiy tanglikni yuzaga keltirdi. So'g'd viloyati aholini ijtimoiy qatlamlari asosan savdogarlar, hunarmandlar, taqvodorlar, harbiy askarlar, ziroatkorlar va chorvador aholidan tarkib topgan. Ularning orasida dehqonlar mavqe jihatdan yuqoriroq turgan. Chunki ular zodagon sanalib, katta yer egalari hisoblangan. Jamiyatda dindorlarning xam ahamiyati va o'rni yuksak bo'lgan. VI-VII asrlarda madaniy taraqqiyot jamiyatdagi siyosiy iqtisodiy va ijtimoiy voqealar ta'sirida rivojlanib borgan. Turli xalqlarning til va yozuvlari alohida o'ringa va mavqega ega bo'lgan. Arab yozuviga qadar O'rta Osiyo hududlarida turkruniy (miloddan avval shakllangan), uyg'ur (taxminan VI asr), monaviy (milodiy III VIII asrlar), so'g'd, braxma va suryoniy yozuvlari mavjud hulgan. Bular orasida Xorazm yozuvi alohida o'ringa ega bo'lgan³⁴.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Dr. Omer Sone Nunkan Turk sakanligi karaxanlilar (766-1212) Istanbul, 2007
2. A.N.Gumilev. Qadimgi turklar. 1, Fan, 2007
3. Sagdullayev A, va bosliqalar. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti-T, "Akademiya", 2000
4. A.Xasanov, M.Isxoqov, A.Otaxo'jayev, Q.Sodiqov. Qadimgi yozma yodgorliklar. T., Yozuvchi, 2000.
5. Abu Rayxon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Tanlangan asarlar. T., Fan, 1968.

---

³³ A.N.Gumilev. Qadimgi turklar. 1, Fan, 2007

³⁴ A.Xasanov, M.Isxoqov, A.Otaxo'jayev, Q.Sodiqov. Qadimgi yozma yodgorliklar. T., Yozuvchi, 2000.